

efgyk mi U; kl dkjædh jpuvædh ey I ønuk

* jfkk plæjh

Received
17 Dec. 2019

Reviewed
03 Dec. 2019

Accepted
25 Dec. 2019

I kfgR; dk I ædk emyr%ekuo gn; I sgæ og jpuvædh dsgr; I sfudydj vLoknd dsgr; rd igprk gæ gn; I sgæ; rd dh bl ;k=k eæed; Hævedk gSI ønukA ijkrudky I sydj vkt rd ;g I Ei wæZ I ekt ftl vLkkj ij fVdk gæp gæ og I ønuk gh gæ fcuk bl vfuok; Zemyk/kkj ds I ekt ml rjg I æfBr ughæ gk I drk Fkk tS k fd ;g emy fclnq vFKæ viusLo: i dsik"pkr ftl Lo: i eæ: i kUrfjr ;k i l bfl r gæ/A nU jh vLj egROI wæZ ckr ;g Hkh fd fcuk bl vfuok; Zemyk/kkj ds; g I ekt "kk; n ekuoh; tS k fo"ksk.k Hkh xg.k u dj I drkA I kfgR; dh ;gh I kFKæ drk gSfd og gekjh I ønuk dk foLrkj djrk gæ , d {k.k Hkh gekjs vLrRo dk , d k ughæ tc gekjh bfln; kæu vLj cf) fdl h u fdl h I ønuk dh fxj"r eæ ughæ vkrhj ;gh I ønuk I kfgR; I tu dk emy/k/kkj gæ I ønuk&ghu I kfgR; dk dkkæZæ; ughæ pkgsmI eæcf) okn dk fdruk gh Ågki kg D; kæu gLj n"ku dh ub&ubZ Hkæxek D; kæu gLj cf)] n"ku] fpru] Kku] foKku] I cdls igys thou eæ vLrel kr gæuk i Mærk gæ vLrel kr gædj ekuo I ønuk dk væ cuuk i Mærk gæ rHkh I kfgR; eæ I R; ej f"koæ vLj I tñje Hkh Hkkouk i LQæVr gk I drh gæ

I kfgR; ek= dk I ædk ekuo gn; I sgæ ekuo gn; I s tæh jpuvædh fdl h I kfgR; d vLknyu dk I gkj fy, fcuk gh I Qy gksh gsvLj dkykrhr gksh gæ ønuk I snfor gn; dh I ønuk gh "jkek; .k" ds : i eæfu% r gæZ gæ fu'kkn dk i fjR; Dr I hrk fdl h "vLwækj yfkuh" dh mi t ughæ FkA "ckYehdh jkek; .k" ij "kk; n ml ;æ eæfdl h pæZ dk vk; kstu Hkh ughæ gæp gkækj i jLrævkt Hkh ;g dfr thou gæ D; kæd og I Ei wæZ: i ekuoh; I ønuk dh dFkk gæ

I ønuk dk vFKæ

I ønuk I ædr dk "kcn gæ ftl dk vFKæ gSI æk næk dk vLkko ;k Kku ;k irhræ "I ønuk" "kcn i fYæ gæ bl eævk i R; ; yxus I smI dk L=hfæx

: i I ønuk cuk gæ foHkku fo}kukæus I ønuk dk vFKæ Li 'V djusdh dks"kk dh gæ I ønuk "kcn dh 0; æi fRr "ønu" "kcn ds i wæZ "I e" mi I xL yxk næus I sgksh gæ ;g ønuk "kcn fon /kkræ I s cuk gæ

dFkk&I kfgR; ds I ædk eædgk tk I drk gSfd gekjs ekuo ek=- dh vk"kkvæ fu jk"kkvLj I æk&nækj vi {kkvææku&vi ekus jkx&}skj g'kæ"kkæd] i æ&?k.kk] foLe;] mRI kgj dæp vkfn ds I kFæ I kFæ I kæftd fo'kerk] : f<+ kæ i jæ jk væ d st d Mæ etæj eug; vLj ml dh VVrh&fc[kjrh vk"kk] e/; oxhæ rukoj ?kæ/u rFkæ vtuchviu vkfn dh I kns; vLkæ djk næk , oæeug; dksæug; Ro dh igpku djæ næk okLæfod vFKæ eæ I ønuk gæ

* Director, RCE Technology Pvt Ltd, KR Puram, Bangalore

efgyk mi U; kl djkædh jpuvædh ey I ønuk

ekrk dsifr I ønuk%

ekrk ds: i ea ukjh geafuLokFkZ i æ ea dHkh&dHkh vkfFkZd fLFkfr; kack/kk cudj ml dh xgjkbZvlsj ifo=rk ij izu fplog yxk nrh gA yfdu yf[kdkvka usekrk ds: i ea ukjh I ædkka dksydj ukjh dsifr I ønuk dks Hkh fp=r fd; k gA

yf[kdkvka ea ge n[krsgs fd d'.kk I hcrh dh **fnyh nkfu" k** eaodhy di kukjk.k ds, d vU; vlsj r egd] ckus I sl ædk gA egd ckus ds di kukjk; .k I s nks cPps Hkh gScn: vlsj ekl ækA bu I cdk [kpkZ Hkh di kukjk; .k gh mBkrsgA egdckus dh yMelh ekl æk dh "kknh di kukjk; .k vi uh cgu dscs ds I kFk r; dj nrsgsvlsj "kknh dsoDr di Mæ tkmæ dh ijh rS kjh mudh i Ruh dV/c I; kjh djrh gSyfdu eka ds: i ea egdckus dks; g I c vPNk ugha yxrk gS vi uh cS/h dsifr "kknh dk gu fNu tkus ds dkj.k&**egd ds vlnj fNi h i Mh jk[k eal sfpækj; kal h mBusyxhA gekjh cS/h dh "kknh gSvlsj ml dstøj&di Mæ curs n[kus dh gekjh [kqk gehal sNuh tk jgh gSA¹ eka ds: i ea egdckus dsifr d'.kk I kcrh dh; gka ij I ønuk mtkxj gkrh gA d'.kk I kcrh ds mi U; kl **, s yMelh** ea vEew vi uh cS/h ¼ s yMelh½ ds vkus okys thou dsifr bl fy, [kqk gSfd ml usvHkh rd "kknh ugha dh gSvlsj og tS k pkgs os sLoraæ thou th I drh g& **r[igkjsfy, fuf"pr gA u ræ I rkbZ tk I drh gsvlsj u fd I h dsl rkrh gSA², d ekrk dk vi uh cS/h dsfy, , d k I kpuk ml dsifr ekrk ds i æ dks mtkxj djrk g& ijUrq, d eka dk vi uh cS/h dks , & i dguk I ønuk dh fLFkfr i ñk djrk gA

i Hkk [krku ds mi U; kl **ihyh vkækh** ea inekorh vi us nøj ds cS/ks ij vkp Hkh ugha vkus nrh muds fy, og eka vlsj cki Hkh cuh jgrh gA nøj dscs/ks dks vi uk I e>dj cMæ ykM+vlsj I; kj I si ky u djrh gA ijUrq tYn gh tc os cMæ gks tkrsgS rks yMelh dks 0; ogkj I s **ijk; k dHkh vi uk ugha gkrk** bl dfBu emæk ij Lo; al ger gks tkrh gA ; gha ij n[js ds cPpka dks vi uk I e>dj ikyu ij Hkh og vi us ugha gks vlsj , d eka dk gn; VW tkrk gA bl izdkj mi U; kl ks ea ekrk ds: i ea mtkxj ukjh dsifr I ønuk Hkko fp=.k gkrk gA yf[kdkvka us cMæ gh

ekfeZrk I s ukjh ds mRrjknkf; Ro dh Hkfedk dks vdr fd; k gA bl ea d'.kk I kcrh vlsj i Hkk [krku i æ[k gA

v/M+ukjh dsifr I ønuk%

ukjh dk v/kM+: i ukjh dh I kFkZrk eku tkrk gA ekrk ds: i ea og eerK vlsj okR I Y; dh ifrefirZ ekuh tkrh gA ekrk ds: i ea og egku gksrsgg Hkh 0; fDr : i ea ml s og ifr'Bk ugha feyh ft I dh og vf/kdkfj.kh gA vi uh I ædkj vlsj ij kuh eku; krkvka ea mez c<rs gh eka dh ekufI drk vi us cPpka ds ifr rMi uk i Mæ k gA vk/kh mez vi us ifr ds I kFk chrkrh gA rks ckdh mez cPpka dh bPNku d kj] rks ml dh mez v/kM+mez dh gks tkrh gA vuud yf[kdkvka ds mi U; kl ka ea v/kM+ ukjh dk fp=.k 0; ki d : i fpf=r dj ml dsifr I ønuk mtkxj dh gA

f"kokuh ds **dkfyUnh** mi U; kl ea yky ekeh ft I us i æ dks i <k&fy [kkdj] oKkfud cuk; kj ogha d[æ tc yky ekeh eR; q "kS k ij i Mh Fkh] rc ml s n[kus ugha vkrk gA eka dh eerK I s vf/kd ml s vi uh ehfvæ I; kjh gA væst h ds rhu "kCn ea eka dk dtZvknk dj nrk g& ** eS ugha vk I drk vkbZ, e-I kjh] ckw dks I e>k n[uk(b/kj eka fuekgh I æ kj dks fonk yrh g& ** eu dh eu eagh fy, tk jgh Fh yky ekeh** bl df; I s yky ekeh fdrh vk/kr gpZ gksch ; g bl ckr I s I ønu" khyrk mtkxj gkrh gA

e.kky ik.Ms ds mi U; kl **jLrks** ij HkVds gg ea eatjh dh eka mez ds vk[kjh i Mko ea Hkh vdsys thou 0; rhr dj jgh gA , d vjc ifr cS/s dh eka gkdj Hkh og xjhc efgyk dh rjg jguk pkgrh gseatjh dgrh g& **vi uh pkj&Ng I wh I kMæ; kaij Hh ekausp"ek yxkdj Fkdh mæfy; kal sQky VkdseæsvPNk ugha yxrk**A⁴ brus ttj cæki seæ Hkh eatjh dh eka vi us thou dks vkræ& I Eku ds I kFk th jgh gA ; g ml dh n<+ ekufI drk vlsj "kkjhfd "kFDr dk irhd gA ijUrq; gka ij Hkh e.kky th cææ vlsj r dsifr I ønuk dks mtkxj fd; k gA

dkedkth ukjh dsifr I ønuk%

dkedkth ukjh ds cksj seayf[kdkvka us vi us mi U; kl ka ea mudh I æ/kr I eL; kvka dk fu: i .k fd; k gS rks

efgyk mi U; kl djkladh jpuvkladh ey I onuk

I kfk gh ml sl eL; kvka l s Hkh t uuk i M r k bl dsifr Hkh yf [kdkvka dh I onuk mtkxj g p z g a l ekt ea ekrl&fir k i e ij fuHkj jgrsgsfdlurq l e; ifjor u ds l kfk gh vkt ukjh Hkh dk; jr g a og Hkh i q 'k dh rjg ?kj&ckgj nksuka gh fLFkr; ka ea o s fDr d ifjosk ds vuq i ml s dke djuk i M+jgk g a

plndyk ds mi U; kl ** vius vius dks k z d ** ea d l u h , d y d p j k g s f t l ds fir k f j v k ; j g k s p o s g s v l s ml ds A i j vius N % H k k b & c g u k a dh f t E o k j h g s f t l ds d k j . k ml s u p k g r s g q H k h H k k b & c g u k a i f r f t E o k j h f u H k k r s g q d k e d j u k i M + j g k g s ; g k a i j d k e d k t h u k j h d l u h d s i f r I o n u k m t k x j g k r h g a

d k e d k t h u k j h d k s m l d k d k e m l d h v d M + l e > k t k r k g s d g h & d g h a ; g d k e d k t h u k f j ; k a v i u s g h i f j o k j d h L o k F k h z e u k s o f r d k f " k d k j g p z g a b l f y , u k j h ? k j v l s c k g j n k s j h p D d h e a f i l h t k j g h g s u k j h d s " k k s k . k v l s , d k d h i u v l s } n d k f p = . k j d k e d k t h u k j h d s I n H z e a d j d s y f [k d k v k a u s m u d h l e L ; k v k a d k s m t k x j d j m u d s i f r I o n u k f n [k k b z g a

vk/kqud ukjh vls ml dsie dsifr I onuk%

vkt ds } unkr ed thou ea vk/kqud ukjh dk thou I ? k ' k k l s f ? k j k j g r k g a , d y a s l e ; f u j k " k k ? k u v l s e k b ; g h u r k d h f L F k r v k / k q u d u k j h d k s f d l r j g v n j g h v n j c n [k y d j r h t k r h g s ; g i k e l f . k d l k ; g a v k / k q u d u k j h i e h d s i f r i j h r j g l s e f i r u g h a g k s i k r h m l d s v n j d b z c k r k s d k s y d j } n p y r k j g r k g a

d' . k k l k r h d s m i U ; k l ** l e ; l j x e ** e a v k / k q u d v k f o o k f g r] i k s + u k j h ** v k j . ; k ** t h o u e a v d y s j g r s g q l a d v k s l s t e r h g s f t l d k j . k m l s f d l h d k l k f k p k f g , g k r k g s v l s og m l h d s m e z d s f o v j b z ' k k u d s i f r v k d f ' k z g l s t k r h v l s f c u k " k k n h f d , m l d s ? k j e a m l d s l k f k j g u s y x r h g s ; g k a i j v k j . ; k d k i e r k s m t k x j g k r k g s f d l u r q v i u h t : j r d s f y , og b z ' k k u d s ? k j e a f c u k f o o k g d s f y , H k h j g u s d k s r s k j g l s t k r h g s ; g k a i j v k / k q u d u k j h d s i f r I o n u k d k s m t k x j f d ; k x ; k g a

vius vius p g j s m i U ; k l d h i H k k [k r k u u s v i u s b l m i U ; k l e a i e d s f y , v k ; q d h d k b z l h e k u g h a g k r h b l d k s f p f = r f d ; k g a j e k v i u s l s m e z e a c M s f e l V j x k s a d k l s i e d j r h g s i j u r q i e d j d s H k h m l s

d q n g k f l y u g h a g k r k D ; k i d f e l V j x k s a d k d h 0 ; k g r k d k g d m l s u g h f e y l d r k og g e s ' k k g h n i j h L = h g h j g x h ; g k a i j i H k k t h u s i q ' k d s t h o u e a n i j h u k j h d s i h M k d k s m t k x j d j b l d s i f r v i u h I o n u k i d V d h g a

i H k k [k r k u d s m i U ; k l ** i h y h v k a k t ** e a l k e k " k k n h " k a p k g k r s g q] H k h ? k j e a m l s i < k u s d s f y , v k j g s " k k n h " k a p k e k l V j l q t h r l s u l s l ; k j d j r h g s v l s f Q j v i u s i f r v l s l l i j k y d k s N k M e l j c k d h d k t h o u H k h m l u g h a d s l k f k f c r k r h g s , d k d j u k v k / k q u d u k j h d s i e d s i f r l k p d s H k k o f n [k k r k g s i j u r q l k e k , d k b l f y , H k h d j r h g s f d m l s d H k h H k h v i u s i f r l s i e g y k g h u g h a D ; k i d b l m i U ; k l e a , d v k / k q u d r k e a i < h c M h l k e k d h " k k n h j g h l f d l u r q i j k u h i j E i j k v k a e a t d M s i f j o k j e a g l s t k r h g s t g l a m l d k s v i u k t h o u t h u k n H k j y x r k g s f d l u r q m l d h l k p u g h a c n y r h v l s og t h o u e a t k s p k g r h g s o s k g h d j r h g s v F k k z ; g k a i j H k h i H k k t h d h I o n u k l k e k d s f y , m t k x j g k r h g a

b l m i U ; k l k a e a ; k s i & l e a k k a d h m l e d r r k] i f r v l s i R u h n k s u k a d k s n [k u s d k s f e y r h g a b l v l s u k j h d h v f " k { k k m l d s f y , l e L ; k g s r k s i < h f y [k h v k / k q u d g k s u k H k h m l d s f y , l e L ; k g s b u i < h f y [k h v k / k q u d u k f j ; k a d h i e v i u h I o n u k d k s b u i < h f y [k h v k / k q u d u k f j ; k a d h i e d s i f r v i u h I o n u k d k s b u m i U ; k l d k j k a u s m t k x j f d ; k g a

j k t h l B d s m i U ; k l ** f u ' d o p ** e a c l q k k , d v k / k q u d f o p k j a o k y h d k e d k t h u k j h g s i f r f u f [k y d h e R ; q d s c k n f n Y y h f o " o f o | k y ; d s f o o d s d k s v i u k t h o u l k f k h c u k u k p k g r h g s i k Q s j f o o d d h d q n l e L ; k , a g s f t l d s d k j . k m l d h r j Q l s " k k n h d h d k b z L o h d f r u g h a v k i k r h g s b l c h p o l q k k v k u n d s l a d z e a v k r h g s o s n k s u k a f o o k g d j u s d k f u " p ; d j r s g s r k s n i j h v l s f o o d s d h f o o k g L o h d f r v k t k r h g s i j u r q o l q k k v k u n d s i { k e a f u . k z y r h g s ; g k a i j m l d k , d k f u . k z y a k ; g f n [k k r k g s f d t k s f o o d l e ; i j m l d k l k f k u g h a f u H k k l d r k c k n e a D ; k l k f k f u H k k , x k v l s ; g v i u s i j k u s i e h d s i f r f u . k z u y d j v k u n d s i { k e a f u . k z y r h g a ; g k a i j j k t h l B u s f o / k o k d k e d k t h u k j h d s i f r v i u h I o n u k i d V d j m l d s t h o u e a v k , r h u i q ' k k a d s i f r i e d k s m t k x j f d ; k g a

j k t h l B d s m i U ; k l ** f u ' d o p ** e a e k f k z , d

efgyk mi U; kl dkladh jpuvkladh ey l ønuk

vk/kfud fopkjkaokyh efgyk gS tksuk; d l s > Bk iæ dj ml l s "kkjhfd l ædk LFkfr djrh gS ijr ml dh l kp ea iq 'k dsifr ?k.kk fn [kkbz nrh gS tc og fl QZbl ckr ij viuk vkok"ku djy yrh gSfd ml s l kuskxQh ea ; g irk pyr gSfd l arku , d yMedk gSftl tkfr usukfj ; ka dksge'skk l snck, aj [kk ml tkfr dksog vlxs ughac < kuk pkgrh Fkh ; gka ij vk/kfud ukjh ekFKZ ds ifr jkth l B dh l ønuk mtkxj gsrh gA

plnzkrk ds mi U; kl **vius vius dkskkz** ea dluh fl) kFKZ l s iæ djrh gSfdUrqfl) kFKZ dh dQ etojh gkus ds dkj.k og dluh l s "kknh djus ea vkl eFKZ gSbl fy, dluh dks nks cPpka dscki vfu:) l sfookg djuk iMFrk gA ; gka ij vk/kfud ukjh dluh ds iæ dsifr l ønuk dk Hkko gA

fp=k emxy ds mi U; kl **, d tehu viuh** ea uhrk foKkiu txr dh nfu; k l s tPth gPZ gS og T; knkrj , d "kknh "knpk iq 'k l dkhj ds l kfk jgrh gS tksdgrh g& **ediRuh ughal gpjh cuuk pkgrh gA iRuh "kOn l seqsnk; Ro dh cwrkrh gA bl "kOn us gekjst ekt eaviuh xfjek [kshh gA iæ djrsga - caku ghugkj cakx⁵ ; gka ij ml dk ; g dF ; g fn [kkrk gSfd og fdl h iq 'k l s "kknh dj viuk ijræ thou ughafcrkuk pkgrh gSbl fy, ; g "kknh l snj Hkkrh gS; gka ij uhrk dh , d h l kp dk gksuk yf [kdkvka dsifr l ønuk dk fo'k; gA

våre n"kd ds mi U; kl ka ea yf [kdkvka us bl l Ppkbz dksfn [kksudk l kgl fd; k gA fd tksHkkrh; ukjh vius ifr dks nørk ekudj intk djrh Fkh] vU; k; dksfeVkus dh [kkrj t: jr iMæs ij ml dk R; kx Hkh dj l drh gS D; kfd vk/kfud ukjh vf/kd vkRefuHkj vlsj Loræ gA

f=dkskkRed iæ eaQd h ukjh dsifr l ønuk%

f=dkskkRed iæ nkä kr; ea rhl jsdh mi l Fkfr ; k mi l Fkfr l s l ng l smx vkbz njh dks vuud efgyk yf [kdkvka us vius mi U; kl ka eamtkxj dj mu ukfj ; ka dsifr l ønuk idV dh gA vuud mi U; kl ka dk dF; fpjifpr gkus ij Hkh nkä R; l ædkka dk dks k u; k gA

nkä kr; ea ifr iRuh , d nñ js dks iukz : isk ikuk pkgrsgA rhl jsdh mi l Fkfr l s ; g pkgr ijh ughagk ikrh bl fy, rhl jsd l k; s l s Hkh nj jguk pkgrsgA

d'.kk l kcrh ds mi U; kl **fnylsnkfu"K** ea odhy di kukjk; .k "kknh rks dV/qc l; kjh l s djrs gA yfdu l; kj viuh tkue egdckuks dsfy, l jf {kr j [krs gA dV/qc l; kjh ml nñ jh vlsj r dsckj sea tkudj "kks'kr gk& **rM i usyxrh gS ml ckt: vlsj l svki dsnk cPpsg vlsj vki usgea [k c j rd u gkusnh**A⁶ ; gka ij dV/qc l; kjh dh vUreU dh iHMe dks n"kkz k x; k gS ft l iHMe dsdkj.k ml dsifr l ønuk mRiUu gsrh gA

viu&viuspgj iHk [krku th usbl mi U; kl dsek; e l sukjh dsfy, fookg cakud fdruk vko"; d gkrk gS; g n"kkz k gA bl mi U; kl ea jek dk fj "rk feLVj xks udk l sutk; t gSbl dkj.k ml sxg LHK thou dk dkbz l qk ikr ughagA l ekt ea Hkh ml ds fj "rs dks ukt; t gh ekuk tkrk gA jek l kprh g& **i fedk dh HMedk dQ l e; dsfy, gsrh gA vktou dkbz ml dh HMedk eaugh jg l drk iæ iðk gkrk gA nkä gj dh /kú dh rjg rirk gS vlsj fQj "ke dh Nk; k cu tkrk gA /hij & /hjsv dkh jkr gksyxrh gA ; g LohMod gA ; g dS h ftUnxh th jgh gA eðNML+D; kaughansh \ ejk ifjp; D; k gSbl mezeal fdl h iRuh \ fdl hela \ fdl ?kj dh cgh eðu l /kok u fo/kok**A⁷ jek dh , d h l Fkfr ea gksuk Hkh l ønuk idV djrk gA

ukjh gkus dh D; k ; gh i f j f. kfr gS \ vius l syMeuk tæuk ruko , oa vu } } dh ekuf l d iHMe dks Hkksx jgh gA fel st xks dk dh cS/h fjrq ds ifr dqkky ds , d 0; kgrk L=h l s l ædk gS og bl l ædk dks ufrd l kfr djus dsfy, i jkuh i j a j kvka dh ngkbz nrkA fjrq ph [krh gS fpYkrh gS ij dQ dj ugha ikrh] f=dkskkRed iæ dks ftUnxh Hkj dk nñ [k nrk gS bu mi U; kl ka eaf=dkskh; iæ dsifr yf [kdkvka dh l ønuk mtkxj gsrh gA

yf [kdkvka ds mi U; kl ka ea ukf; dkvka dk ; k uk; d dk fookgr gkrsgq Hkh iq 'k ; k ij L=h ds l kfk l ædk k gh Li 'V djrs gSfd fookg dks os , d ifo= /kkfed

efgyk miU; kl djkadh jpuvadh ey I onuk

I ldkj ugha ekurs gS i jUrq l kfk gh i Hkk [krku d miU; kl **viu&viuspjjs* dsek/; e l sukjh dsfy, fookg cdku fdruk vko"; d gkrk gA

ekrk&firk dsHhko I sxLr ukjh dsifr I onuk%

ekrk firk l sxLr ukjh eukfoKku dksLi'V fd; k gA Hkkjrh; l ekt] iq 'k izlku l ekt gA bl fy, ekrk firk l arkua eai e dksT; knk egRo nrs gA vkt ekrk firk ds l e{k dU; k ds tle yrsgh l eL; k [kMh gks tkrh gA , d firk dk ?kj gkrk gS tgka og tle yrsgh gS tks vkxs pydj Hkkbz ykxka dk ?kj gkrk gA nll jk ifr dk ?kj gkrk gsmudh ijh ftUnxh xqfjxh] vkxs pydj cVsdk gkrk gS ml dk ?kj dks l k gS iz'u&iz'u gh jg tkrk gS; g Hkh , d l onu dk fo'k; gA

i Hkk [krku ds vi u&viuspjjs miU; kl eafeLl st xks udk viuh cVh ds l i jky l soki l vkusij FkkMk ijs'kku gks tkrh gS; g viuh cVh dh i hMk dks u l e>dj ml sges'kk ; gh l h[k nrh jgrh gSfd ml s ifr l s FkkMk nc dj jguk pkfg, vks l kprh gSfd gj gky ea ml dh cVh okil vkus ifr ds ikl pyh tk, a og , d k bl fy, l kprh gSfd ?kj ea vks nks cgyka ds thou ea cVh ds jgus l s ijs'kkuh gkscha

bl izdkj ekrk firk L=h vks iq 'k eafd; s tkus okys Hkn&Hko ds dkj .k vucl Hkko pl fL=; kacpiu l s gh d'k dks >yrh gpl thrh gS tks fojks djuk ugha tkurh os l e>k'k dj yrsgh gS bl izdkj ekrk vks firk ds Hkn&Hko l sukjh vny gh vny ?k/rh vks Vv/ tkrh gA bl l eL; k dks ysdj yf[kdkvka us vius miU; kl ka ea ekrk firk ds l; kj l s ofpr ukjh ds ifr l onuk dks mtkxj fd; k gA

ukjh l s "k'kr ukjh dsifr l onuk%

ukjh dk "kksk.k fujarj pyrj jgrk gA dHkh iq 'k l s dHkh Lo; a ukjh l s ukjh dh dHkh&dHkh ukjh dk "kksk.k djusyxrh gA dHkh l kl cgv dHkh uun HkkHkhA nksuka vks l s "kksk.k dk f"kdj ukjh dgkatk, A vkf[kj ukjh ukjh dk gh "kksk.k ds s djrh gS vks D; ka djrh gS. "k; n iq 'k dh otg l s djrh gS tks vf/kdkj iq 'k l sfeyuk gks pksog firk] i e] ifr D; ka u gka vxj og vf/kdkj ml sugha feyk rks bl vf/kdkj dh ftEenkj Hkksyh L=h] iq 'k dks ugha Bgjkdj nll jh L=h dks eku cBrh gS vks ml L=h l s uQjr djusyxrh gS vks "kksk.k ij mrj vrh gA bl izdkj ukjh l s "k'kr ukjh ds ifr efgyk yf[kdkvka us l onuk izdV

dh gA

tYe l grh ukjh ds ifr l onuk%

tYe l grh ukjh dh thou dh fofok l eL; kvka dk vdu djrs gq ukjh ds fofok : i ka dks fof=r fd; k gA ukjh ds vfrfjDr ml gkaus fc[kjs nka R; i hMk dks >yusokyh ukjh] dyfidrk ukjh] vrtkzh; fookg ds dkj .k fufer l eL; kvka dks >yusokyh ukjh vkfn dk ; FkkFkz fu: i .k vfre nks n"kdka dh yf[kdkvka ds miU; kl ka eafd; k x; k gA bu flFkr; ka dk l keuk djrs gq ml sekuf l d vks "kkjhjd tYe dks Hkh l gu djuk i M'k gS rks , d h ukjh ds ifr l onuk vius vki mRi lu gks tkrh gA

eS=h; i qik ds miU; kl **pkd** ea ifr jathr l kja ds ifr , d k f/kdkj [kksk ; gh pkrk gS bl dkj .k og l kja dks ekuf l d o "kkjhjd : i l sl tk nsuk i j Hk dj nrk gA

eS=h i qik ds miU; kl **vYek dcrjh** ea vYek] firk dh eR; qdsckn l j t Hkku tS sjkturk dspacy ea Qa tkrh gS tks eaf=; ka vks cM+ykxka dks yMfd; ka i sk djrk gA og ka l svYek Hkx dj l ekt dY; k.k ea h Jhke "kL=h ds ikl igp tkrh gS bl izdkj vYek iq 'k ds tYe ka dks l grh gplz thou thrh gA

vkt ds miU; kl eakjh i e l eL; k] fookg l eL; k] ngst l eL; k] cykRdkj dh l eL; k] fo/kok l eL; k] "kksk.k l eL; k] dbZ ukjh tYe ka dk fof=r fd; k x; k gS vks , d h flFkr ea th jgh ukjh ds ifr l onuk dks mtkxj fd; k gA

eS=h i qik ds miU; kl **pkd** dh i e f[k ukf; dk l kja vius ifr ds l g; kx u fey ikusij og ekLVj Jh/kj dk l g; kx viuh yMkbZ ds fy, djrh gA vks Jh/kj ds [kys fopkj ka l s i Hkkfor gks og ml l s i e djus yxrh gA ft l dkj .k l ekt ea ml dh d k Oh pplz o HkRl Zk gkrh gA D; kfd L=h dk vius ifr ds jgrs vU; iq 'k dks n'kuk Hkh iki gA yfdu l kja bl dk ijokg ugha djrh gA og i j s l ekt l s Vddj yrsgh gA

f"kokuh ds ml; kl **dkfyUnh** a dkfyUnh ds fookg ds l e; yMelsokysckdh dh cph gplz ngst dh jde dh ekax djrs gS r Hkh dkfyUnh pMh ds: i ea }kj ij vrh gS vks ?kj ds firk dks nfjn] "kj kch] fHk[kj h vkfn mi k f/k; ka l s foHkrkr djrs gq dgrh g& **Jhelu vki dk cVk geugha [kj h nuk gS t'kz sb l h {k.k

efgyk miU; kl dkjædh jpuvædh ey I ønuk

ckjkr yk/k ystkb; & vls oghæcp vlb; scMk vk'p; ZgSfd bruscmæle) 0; kikjh gksisj vki dks viuk cævk cpuk iM+og Hh dy vLI hgtkj eA⁸

f''kokuh ds miU; kl vfrffk eat; k dk ifr guhew ds le; "kjk dsu"ks eat; k dsfir k dsckjs eacjk Hkyk dgrk gA rks t; k viusifr lsdgrh gSfd & **ejscæwl sbruh gh uQjr Fkh rksD; læx, Flsvki ds fir k tksfxM+fxMkdj ejk fj''rk ekæus⁹ vls fQj guhew l sykS/dj t; k xql seavi usek; dsjguspyh tkrh gA

vfookgr ukjh dsifr I ønuk%

vkt dy ukjh fookg dsfy, mruh mRl pl ughagS ftruh igys gævk djrh FkhA dN efgykvka ds l kfk og Hh gærk gSfd osfookg rks djuk pkgrh gSexj xjhch] ngst vls vl; , d s vuæd dkj. kka l s mlga vfookgr jguk l eL; k dk l ek/kku ugha l eL; k dk vkjækk gA bl l nhlz ea dbz efgyk yf[kdkvka dk oDr0; mYys[kuh; gA

f''kokuh ds miU; kl ea''dkfylnh'' , d vfookgr ukjh gS D; kkd , d ckj ngst ds dkj.k og viuh ckjkr oki l dj nrh gSrc l sog l kp yrh gSfd og fookg ugha djxh vls vkt hou vfookgr jgrh gA

d'.kk l kærh ds miU; kl **l e; l jxe'' eavj.; k , d vfookgr v/kM+ukjh vdsys vius ylyV ea jgrs gq thou l sl ?k'kdjrh gA bl rjg vfookgr ukjh ds thou thus dh eukn''kk l æ'kæ; h gks tkrh gS D; kkd ml sl ekt l svdsysgh l keuk djuk iMæk gS bu vfookgr ukjh ds ifr yf[kdkvka dh I ønuk mtkxj gæh gA

I ædkj ukjh dsifr I ønuk%

ijæjkknh nf'Vdsk ea ukjh , d l e; rd dh fujk''kk] ?k/u dks vñj gh vñj cñ[ky djrh pyh tkrh gA bl ijæjkknh nf'Vdsk dks vius thou ea fdl rjg mrkjrh gS bu yf[kdkvka }kjk irk pyr k gA

eS-s h i qi k ds miU; kl **pkd'' ea j'ske dh gR; k Hh ijEijk, avFkkz fu; e dkum rkmæus ds dkj.k gæh gA D; kkd og fo/kok gkdj Hh iæ djrh gS vls xHkzrh gks tkrh gS vls vius iæ dh ml l æku dks

Lo; a tle nuk pkgrh gS vls j'ske fdl h Hh ncko ea vldj l B l sfookg dsfy, rRij ughagS vls u gh og vius cPps dks ekjus dks rS kj gA l kelftd nckc ea vldj vius tB l sfookg djus dks rS kj ugha gA l kelftd nckc u ekuus ds dkj.k ml dh gR; k dj nh tkrh gA l kfk gh bl miU; kl ea i q 'k dh cukbz xbz jS'kk dks ykækdj xydlnh viuh ethz l sfookg dj yrh gS rks ml s viuk ikf''pr tku xokdj djuk iMæk gS; snksuka ukfj; ka viuh l ædfr dk fojksk dj thou thuk pkgrh Fkh fdUrq, d k fojksk mudh tku ysyæ gS vr% muds ifr I ønuk mRlUu gæh gA

eS-s h i qi k ds miU; kl **vYek dæwjh'' vYek / khj& / khjs ea-h Jhjke "kkL=h dh nkl h] ekrk vls i s l h l c dN cu tkrh gA yfdu , d {k.k eam l s ; g l c ml l s fNu tkrk gS D; kkd Jhjke "kkL=h dh gR; k dj nh tkrh gS rks vYek ijæ jk vka dks pæks h nr s gq L=h gæus ds cktm Jhjke "kkL=h dk se d'kkæxu nrh gA

jkth l B ds miU; kl **fu' dop'' ds iFke orkar ea ukf; dk uhjk l ka fj d xf.kr l sifjpr gS bl fy, og ckl w l s iæ djus ds cktm Hh jeu uked dop ds l gt gh vius thou ea l ohdj dj yrh gS; gka uhjk dsifr I ønuk mtkxj gæh gA

d'.kk l kærh ds miU; kl **, syMeh'' eavEew viuh cæh dks ifjokj eavls r dh fLFkr dsckj seærkrsgq dgrh gSfd & **pykæz gæh u ifjokj dh xMh ræus Hh rksvc rd l e> xbz gæh fd xgLFkh ea "Kjh "kkæ ukæsdh gA ; g bl dh iRuh gA cgwg SelagS ukh gS nkh gA fQj ogh [kuk] iguuk vls xguka yMeh og uke dh gh egkjkuh gA l c dN iM&iM ds ml s fBk fn; k tkrk gS viuh txg ij''A vFkkz ml s "kkrh tS sifo= fj''r seæckædj ml ij fu; æ.k fd; k tkrk gA

iHk [ks'ku ds miU; kl **i hyh vktæh'' ea l kæk dh rkbz l kl l Hh cgwka dks fcuk [kk, & fi, ifr dh yæh vk; q dsfy, djok pæk or djus dsfy, tjs nrh gS vls l Hh dks bl iFk dks fuHkus dk vkr'sk Hh nrh gA iFk vka dk ikyu djuk l nk ukjh dks gh dgk tkrk gA vk/kæud ; æ ea ijæjk l spyh vk jgh iFk vka ds

efgyk mi U; kl dkladh jpuvkladh ey I ønuk

fo'k; earjg&rjg dsiz'u mBsgSifjokj] fookg] /keZ
R; kgkj vkfn I lFkkvka es fHku&fHku i Fkk, a gkrh gð
bl dk dkbZ fopkj gh ugha djrk D; kfid ukjh dh
ekufI drk Hkh , d h gks xbz gSfd ml s bu i Fkkvka dks
fulHkus eagh viuh I knxh utj vkrh gSvks osfcuk
dñ dgs bu ijEijkvka vks I l dfr dks fulHkrh pyh
tkrh gS , d h ukfj; ka ds ifr Hkh I ønuk ds mtkj
fd; k gð

nka R; I cak ea nkeiR; thou dks vr; Ur ifo=
ekuk x; k gð ifr i Ruh dk I cak ik; %I Hkh I cakka dk
ey gð fookg døy nks0; fDr dksfeyuk u gkdj] nks
I l djka dk feyu] nks ifjokjka dk feyu gð gekjs
ifjokj ds ifr dks nør; dk LFkku fn; k gð yfdu
f"kk ds id kj us ukjh dks tkxr fd; k gð U; k;
vl; k; dks og Li'V : i I sle> I dh gð og vkr
fulHkj gkdj ifr d , d k f/kdkj ij iz'u fpUg yxkrh gð
ifr i Ruh dschp tFvy I cakka dks j[kka du dj yf[kdkvka
usefeè fp= i Lr q fd; k gð

ifjokj I svyx gbZukjh ds ifr I ønuk%

ešš h i qik ds mi U; kl **pkd** ea j'ske dh gR; k Hkh

ijEijk, avFkkz fu; e dkuu rkmus dskj .k gkrh gð
D; kfid og fo/kok gkdj Hkh iæ djrh gSvks xHkrh
gkstrh gSvks viusiæ dh ml I rku dksLo; atle
nuk pkrh gSvks I kFk gh j'ske fd I h Hkh nckc ea
vkdj tB I sfook dsfy, rRij ugha gSvks u gh
og viuscPps dks ekjus dks r\$ kj gð I kekftd nckc
eavkdj vius tB I sfook djus dks r\$ kj ugha gð
I kekftd nckc u ekuus dskj .k ml dh gR; k dj nh
tkrh gS I kFk gh bl mi U; kl ea iq 'k dh cukbz xbz
j\$kk dks ykaj kj xy dlnh viuh etiz I sfook dj
yrh gS rks ml s viuk ikf"pr tku xøkdj djuk
i M+k gS; snkska ukfj; ka viuh I l d'fr dsfojkk dj
thou thuk pkrh Fkh fdUrq, d k fojkk mudh tku
ysyrk gS vr% muds ifr I ønuk mRiUu gkrh gð

ešš h i qik ds mi U; kl **vYek dcrjh** vYek
/khj&/khjseæh Jhjk "kkL=h dh nkl h] ekrk vks i s I h
I c dñ cu tkrh gð yfdu , d {k.k ea ml I s; g
I c ml I sfNu tkrh gSD; kfid Jhjk "kkL=h dh gR; k
dj nh tkrh gS rks vYek i j jkvka ds paks h nrs gq
L=h gkus ds cko t m Jhjk "kkL=h dks eq[kkXU nrh gð

I mH%

- 1- d".kk I ksrh] *fnysnku"ij* jktdey isj cDI] ubZfnYyh] ubZfnYyh izl a 2006] i- 183] 54
- 2- d".kk I ksrh] , *ymlah* jktdey isj cDI] ubZfnYyh] ubZfnYyh izl a 2008] i- 49
- 3- f"kokuh] *dkfylh* jk/kkd".k izdk"ku] ubZfnYyh] iz vo'fRr] 2006] i- 99
- 4- e.kky i k.Mš *jLrksij Hvdsgq* jk/kkd".k izdk"ku] ubZfnYyh] izl a 2000 i- 43
- 5- fp=k] epxy] , *d telu viuh* jktdey isj cDI] ubZfnYyh] ubZfnYyh izl a 1999] i-161&162
- 6- d".kk I ksrh] *fnysnku"ij* jktdey isj cDI] ubZfnYyh] ubZfnYyh izl a 2006] i- 54]A
- 7- i Hkk [ks-ku] *viu&viuspgj* fdrkc ?kj izdk"ku] ubZfnYyh] I a 2010] i- 75
- 8- f"kokuh] *dkfylh* jk/kkd".k izdk"ku] ubZfnYyh] iz vo'fRr] 2006 i- 36
- 9- f"kokuh vfrfFk] *jkWkd":k izdk"ku]* ubZfnYyh] iz vko'fRr] 2006] i- 159&160
- 10- d".kk I ksrh] , *sylleh* jktdey izdk"ku] ubZfnYyh] izl a 20085] i- 57

